

Άνοιγμα και ευχαριστίες

Το ενδιαφέρον μου για τη Νότια Ευρώπη ξεκινάει από τη δεκαετία του 1970, όταν έγραφα τη διατριβή μου. Εκείνη την εποχή μελετούσα τα τοπία της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης στο εσωτερικό της Ισπανίας, της Ιταλίας και της Ελλάδας, και προσπαθούσα να καταλάβω πώς αρθρώνεται η οργάνωση του χώρου με τις διαδικασίες συσσώρευσης του κεφαλαίου. Έκτοτε η Νότια Ευρώπη έγινε κατά κάποιον τρόπο ερευνητική εμμονή, η οποία ανανεωνόταν με διαπανεπιστημιακές συνεργασίες, πολλές επισκέψεις για έρευνες πεδίου, συνέδρια και δημοσιεύσεις. Η δουλειά μου στο ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο ήταν η προνομιούχος ιδιότητα, που επέτρεψε ερευνητικές συνεργασίες, εκπαιδευτικές άδειες και ταξίδια, τα οποία, εκείνη την εποχή, μπορούσαν να λάβουν χρηματοδότηση, ισχνή μεν αλλά υπαρκτή, από το πανεπιστήμιο, και μεγαλύτερη από την τότε ΕΟΚ και μετέπειτα ΕΕ. Σ' αυτό το δημόσιο πανεπιστήμιο, που λοιδορείται στους καιρούς της «αριστείας», οφείλονται οι πρώτες ευχαριστίες.

Παράλληλα με το ενδιαφέρον μου για τη συγκεκριμένη περιοχή εξελίχθηκε, στη δουλειά μου, και η θεωρητική οπτική της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης. Πίστευα τότε, και εξακολουθώ να πιστεύω και τώρα, με αποτέλεσμα διαφωνίες με φίλους οικονομολόγους, ιστορικούς και κοινωνιολόγους, ότι ο χώρος δεν είναι απλός και παθητικός φορέας-δοχείο των οικονομιών και των κοινωνιών, αλλά ότι, μέσω των δράσεων των πολιτικών υποκειμένων που τον διαμορφώνουν, λειτουργεί ενεργητικά στις διαδικασίες συσσώρευσης. Είναι μια αντιφατική, δυναμική και καταστατική συνιστώσα της καπιταλιστικής αναπαραγωγής, η οποία λειτουργεί άλλοτε υπέρ και άλλοτε κατά των επιδιώξεων του κεφαλαίου, και γι' αυτό οδηγεί σε κρίσεις.

Οι κρίσεις, ιστορικά, βοηθούν την αναπαραγωγή του καπιταλισμού και αποτελούν συστατικό στοιχείο της λειτουργίας του, ανοίγοντας νέες λεωφόρους για τη συσσώρευση κεφαλαίου. Έτσι εξηγείται και το σλόγκαν «οι κρίσεις δημιουργούν ευκαιρίες», που ακούσαμε πολλές φορές αυτά τα χρόνια, χωρίς φυσικά αυτοί και αυτές που το επικαλούνται να νοιάζονται για ποιους είναι ευκαιρία και ποιοι πληρώνουν το κόστος. Οι κρίσεις, εντούτοις, αλλάζουν την οπτική με την οποία βλέπουμε τα πράγματα, αναμοχλεύουν τις σκέψεις και επιτρέπουν αναστοχασμούς για το τι συμβαίνει γύρω μας. Το τελευταίο σχετίζεται με το ουσιαστικό *κρίση* και το ρήμα *κρίνω* που σημαίνουν, τόσο στα

αρχαία όσο και στα νέα ελληνικά, τη δυνατότητα να ζυγίσεις μια απόφαση, να αξιολογήσεις ένα ζήτημα, να ελέγξεις ένα πρόβλημα και να το ξανασκεφτείς. Ο σύγχρονος όρος *crisis*, κοινός σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, προέρχεται από την αρχαιοελληνική ρίζα, αλλά έχει χάσει την αρχική σημασία του. Σημαίνει ένα αναπάντεχο ξαφνικό κακό, και έτσι έχει επικρατήσει να χρησιμοποιείται τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα.

Στα δέκα χρόνια που πέρασαν από τα πρώτα σημάδια της κρίσης στη Νότια Ευρώπη, έχουν γραφεί δεκάδες καλά βιβλία και εκατοντάδες ενδιαφέρουσες εργασίες και ρεπορτάζ, τα οποία εστιάζονται κυρίως στα μακροοικονομικά δεδομένα και στις θεσμικές αγκυλώσεις της ευρωζώνης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αν και αναγνωρίζω τη χρησιμότητα των μακροοικονομικών και των θεσμικών αναλύσεων, στο βιβλίο αυτό προσπαθώ να ξανασκεφτώ και να ερμηνεύσω την κρίση στη Νότια Ευρώπη με έναν διαφορετικό τρόπο, θέτοντας στο κέντρο της ανάλυσής μου την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη από τη σκοπιά της ριζοσπαστικής γεωγραφίας. Στρέφω τη προσοχή μου και δίνω έμφαση σε αυτή την παραγνωρισμένη ή ελλιπώς μελετημένη παράμετρο και στη σχέση της με τη χρηματιστικοποίηση και τη λανθασμένη αρχιτεκτονική της ευρωζώνης. Προσεγγίζω λοιπόν το δημόσιο χρέος ή, ακριβέστερα, τον λόγο του δημόσιου χρέους προς το ΑΕΠ, όχι ως την αποκλειστική και πρωταρχική αιτία της οικονομικής αναταραχής, από το 2008 και μετά, αλλά ως το αποτέλεσμα των προγενέστερων διαδικασιών άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης· οι διαδικασίες αυτές αναπαράγουν το μείζον πρόβλημα της ανισοκατανομής –γεωγραφικά και κοινωνικά– πλεονασμάτων και ελλειμμάτων στο εσωτερικό της ευρωζώνης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα οποία στη συνέχεια εξελίχθηκαν σε δημόσιο και ιδιωτικό χρέος.

Αυτή η οπτική απαντά και στο ερώτημα αν η κρίση τελείωσε με την ολοκλήρωση του τρίτου Μνημονίου στην Ελλάδα, τον Αύγουστο του 2018. Η απάντησή μου είναι αρνητική, παρά τις αντίθετες πανηγυρικές απόψεις των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, των αξιωματούχων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ελληνικής κυβέρνησης. Αν δεν αλλάξουν ριζικά οι συνθήκες που τη γέννησαν, θα εμφανιστεί ξανά, ίσως με διαφορετικά χαρακτηριστικά και επίκεντρο.

Αυτό που συνέβη στην Ελλάδα με έχει εξοργίσει και έχω τα ίδια συναισθήματα για ό,τι έχει συμβεί και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και ειδικά στον Νότο. Γνωρίζω, βέβαια, ότι θύματα του ιμπεριαλισμού, του νεοφιλελευθερισμού και της λιτότητας και τραγικές απώλειες ανθρώπινων ζώων υπάρχουν σε όλο τον πλανήτη, και σε αρκετές χώρες σε πολύ πιο έντονο βαθμό. Το βιβλίο αφορά την κρίση στη Νότια Ευρώπη και η οργή μου οφείλεται σε αυτά που έγιναν εδώ και τα έζησα, όντας Νοτιοευρωπαίος και Βαλκάνιος, αυτόπτης μάρτυρας της κρίσης. Γνωρίζω ότι η οργή είναι κακός σύμβουλος, αλλά θεωρώ πως ο αναγνώστης και η αναγνώστρια πρέπει να έχουν υπόψη τους το συναίσθημα αυτό:

αποτελέσει κομμάτι της διαδικασίας με την οποία γράφηκε το βιβλίο και αντανακλάται και στο αποτέλεσμα της συγγραφής – το πώς θα το κρίνουν οι ίδιοι.

Έπειτα από σχετική πρόσκληση του εκδοτικού οίκου Routledge, ένα βιβλίο με παρόμοια επιχειρήματα και τίτλο *Crisis Spaces. Structures, Struggles and Solidarity in Southern Europe* εκδόθηκε στο Λονδίνο το 2017. Αυτό που κρατάτε στα χέρια σας, πέραν του διαφορετικού τίτλου, είναι ουσιαστικά ένα άλλο βιβλίο· ευχαριστώ τις εκδόσεις Routledge για την άδεια της μετατροπής. Έχουν διορθωθεί σφάλματα και αβλεψιές της αγγλικής έκδοσης, έχουν αφαιρεθεί πληροφορίες γνωστές στο ελληνικό κοινό, έχει αναθεωρηθεί η διάταξη και η δομή των κεφαλαίων, ενώ έχουν προστεθεί πολλά νεότερα στοιχεία. Θέλω, εδώ, να ευχαριστήσω τον επιμελητή των αγγλικών μου στην Ελλάδα Robiyan Easty που διόρθωσε τα «Greeklish» του αρχικού κειμένου και τον Δημήτρη Ιωάννου, που έκανε με μεγάλη προσοχή τη μετάφραση από τα αγγλικά, η οποία λειτούργησε ως καμβάς για την παρούσα έκδοση. Την τελική επιμέλεια του παρόντος βιβλίου ανέλαβε ο φίλος Στρατής Μπουρνάζος με τη γνωστή μαστοριά του. Η δουλειά του Στρατή ξεπέρασε τη γλωσσική επιμέλεια και έγινε ουσιαστική κριτική ανάγνωση, εντοπίζοντας προβλήματα και δίνοντας ιδέες για βελτιώσεις και συμπληρώσεις. Τους ευχαριστώ και τους τρεις.

Για την ολοκλήρωση του βιβλίου έλαβα ανεκτίμητη βοήθεια και υποστήριξη από πολλούς και πολλές, φίλους, συναδέλφους και συντρόφους. Ο κατάλογος αρχίζει με την Ντίνα Βαΐου, τον Χάρη Γολέμη και τον Ray Hudson. Χρωστώ πολλά και στους τρεις για την ανάγνωση και τις ουσιαστικές παρατηρήσεις τους στα περισσότερα κεφάλαια. Και είμαι σίγουρος ότι ένιωσαν την ίδια ανακούφιση με μένα όταν τέλειωσε το βιβλίο. Κέρδισα πολλά από φίλες και φίλους σε διάφορα μέρη της Νότιας Ευρώπης, με παραγωγικές κουβέντες για πολλά θέματα του βιβλίου, που συνοδεύτηκαν από παραινέσεις, αποστολή δεδομένων και δυσεύρετων άρθρων, αλλά και διορθώσεις σε διάφορα σημεία του κειμένου. Ευχαριστώ λοιπόν για τη βοήθεια τις και τους: Abel Albet, Giacomo D'Alisa, Marco Armiero, Φερενίκη Βαταβάλη, Γιώργο Βελεγράκη, Bernd Bellina, Nuria Benach, Marina Bertoncin, Alvaro Seville-Buitrago, Χρήστο Γιοβανόπουλο, Rita Calvario, David Featherstone, Soledad García Cabeza, Βέτα Θωΐδου, Μαρία Κούση, Χάρη Κωνσταντάτο, Όλγα Λαφαζάνη, Petro Marques, Enzo Mingione, Ειρήνη Μίχα, Δημήτρη Μπαλαμπανίδη, Άκη Παπαταξιάρχη, Diane Perrons, Τζίνα Πολίτη, Γαβριήλ Σακελλαρίδη, Andrew Sayer, Δήμητρα Σιατίτσα, Σοφία Σκορδίλη, Céline Spieker, Pelin Tan, Δημήτρη Φουτάκη, Χρήστο Χατζηιωσήφ, Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου, Μυρτώ Χατζημιχάλη και Antoni Ybarra.

Ειδικές ευχαριστίες οφείλω στον David Harvey για τη συνεχή ριζοσπαστική και συντροφική του υποστήριξη, τις φιλικές του παραινέσεις στις πολλές επισκέψεις του στην Αθήνα και την Ερμούπολη, που κατέληγαν στη μόνιμη

ερώτηση: «Πότε τελειώνει και κυκλοφορεί;». Αντίστοιχη ενθάρρυνση είχα από έναν ακόμα αγαπητό δάσκαλο, τον Μίμη Φατούρο. Στο ταξίδι του βιβλίου όμως μου έλειψαν δυο άλλοι δάσκαλοι και πολύτιμοι φίλοι, η Doreen Massey και ο Ed Soja, αν και «ήταν εκεί», σε όλη τη διαδικασία του γραγίματος.

Κέρδισα πολλά από σχόλια και διαμάχες με συναδέλφους, άνδρες και γυναίκες, σε συνέδρια και σεμινάρια στην Ευρώπη, τις ΗΠΑ και την Αυστραλία, που βοήθησαν στη σαφήνεια των επιχειρημάτων, καθώς και από την τεχνική βοήθεια που μου προσέφεραν η Αντιγόνη Φάκα, όπως και ο Θανάσης Λακριντής και ο Σωτήρης Κοσκολέτος, υποψήφιοι διδάκτορες του Τμήματός μου, στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στους παρακάτω σκιτσογράφους, για την άδεια να χρησιμοποιήσω τη δουλειά τους: Τάσο Αναστασίου, C. Chappate, Coco Huang, B. Guble, Γιάννη Ιωάννου, Ανδρέα Πετρουλάκη, C. Ritzler, D. Trumble και W. Warren. Επίσης, στις παρακάτω εφημερίδες από τις οποίες άντλησα πληροφορίες και άρθρα: *Η Αυγή, Η Εποχή, Η Καθημερινή, Ελευθεροτυπία, Η Εφημερίδα των Συντακτών, Το Βήμα, The Globe and Mail, Financial Times, The Guardian, The New York Times, The Wall Street Journal, Bild, Focus, Frankfurter Allgemeine Zeitung, Handelsblatt, Der Spiegel, Die Zeit, Die Welt, Corriera della Sera, Il Manifesto, La Repubblica, Il Sole 24 Ore, Le Monde, Le Soir, El Pais*. Όλες οι μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων έχουν γίνει από μένα, εκτός αν αναφέρεται άλλος μεταφραστής. Ευχαριστώ, τέλος, τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια και ιδιαίτερα τον Κώστα Λιβιεράτο, για τη φροντίδα τους και τη συνεργασία τους στην παρούσα έκδοση.

Τέλος, δεν θα μπορούσα να γράψω το βιβλίο αυτό χωρίς την επιρροή και την ενθάρρυνση –αν και οι ίδιοι δεν το ξέρουν– μιας μεγάλης ομάδας από αριστερούς και αριστερές στην Ελλάδα, την υπόλοιπη Ευρώπη και πέρα από αυτή, ανθρώπους με τους οποίους αισθάνομαι πολιτικά κοντά. Και, ακόμα, μιας μικρότερης αλλά πολύ δυναμικής ομάδας αριστερών μεταπτυχιακών φοιτητών και φοιτητριών –κάποιοι και κάποιες είναι σήμερα συνάδελφοι και συναδέλφισσες– που είχα το προνόμιο να συνεργαστώ μαζί τους, τα χρόνια πριν από την κρίση και κατά τη διάρκειά της. Σε αυτούς και αυτές είναι αφιερωμένο το βιβλίο.

Αθήνα, Οκτώβριος 2018